

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΜΑΚΗΣ, Ἰωάννινα

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟ ΓΗΡΑΣ ΑΠΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

Ἡ φροντίδα γιὰ τὸ γῆρας ἔχει ἐνταθῇ στὸν αἰῶνα μας τόσο, ὥστε νὰ δημιουργηθῇ μιὰ σχετικῶς νέα αὐτοτελὴς ἐπιστήμη, ἡ Γεροντολογία. Ἐξ ἄλλου ἡ ἔρευνα γιὰ τὰ γηρατειὰ ἀπὸ κοινωνικοψυχολογικὴ ἄποψη ἔχει προχωρήσει σημαντικὰ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια¹. Ἦδη τὸ 1971 ὑπῆρχαν στὶς ΗΠΑ εἴκοσι πανεπιστημιακὰ ἰνστιτοῦτα γεροντολογίας. Ὁ ἴδιος περίπου ἀριθμὸς ὑπῆρχε καὶ στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση. Στὴν Ἰαπωνία ἀνεπτύσσετο ἡ γεροντολογία σὲ μικρότερη κλίμακα. Ἡ Ἰταλία ἀριθμοῦσε ἑπτὰ ἰνστιτοῦτα καὶ τὸ ἀνατολικὸ Βερολίνο ἓνα, ἐνῶ στὴ Δυτικὴ Γερμανία δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη καμμιά ἔδρα γεροντολογίας². Ἡ φροντίδα γιὰ τὰ γηρατειὰ ἐμφανίσθηκε εὐρύτερα ὡς πρόβλημα ἐξ αἰτίας τῆς χαλάρωσης τῶν οἰκογενειακῶν θεσμῶν καὶ τῆς ἐπιμονῆς ἐπὶ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ προνομίων, πράγματα ποὺ ἐξελίχθηκαν ἀλματωδῶς κατὰ τὰ πρόσφατα ἔτη. Μέχρι τώρα ἡ οἰκογένεια συνήθιζε νὰ ἀναλαμβάνη τὴν εὐθύνη γιὰ τοὺς γέροντες. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ ὅμως τῶν συνθηκῶν καθίσταται ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη, ἡ φροντίδα ποὺ ἀνελάμβανε ἄλλοτε ἡ οἰκογένεια νὰ προβλεφθῇ κατ' ἄλλους τρόπους³. Εἶναι γεγονός, καθὼς ἄλλωστε ἔχει τονισθῇ ἐπανειλημμένως, ὅτι οἱ γέροντες ἐπιθυμοῦν νὰ τύχουν ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερης φροντίδος⁴.

Ὁ ὅρος «γεροντολογία» χρησιμοποιεῖται, γιὰ νὰ δηλωθῇ ἡ ἐπιστήμη τοῦ γήρατος. Αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ καλύψῃ ὄχι μόνον τὴ γνώση γιὰ τὸ γῆρας, ἀλλὰ καὶ τὴν πορεία πρὸς τὸ γηράσκειν, καθὼς καὶ τὶς ἀλλαγές ποὺ συμβαίνουν στὸν ὁργανισμὸ καὶ ὁδηγοῦν στὸ γῆρας. Ἀντὶ τοῦ ὅρου «γεροντολογία» χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ἡ λέξη «βιομόρφωσις», ἂν καὶ πολλοὶ γεροντολόγοι δὲν εἶναι σύμφωνοι μὲ τὸν ὅρο αὐτόν⁵. Ἡ ἐπιστήμη τῆς γεροντο-

1. R. H. Williams, C. Tibbitts, W. Donahue, *Processes of Aging. Social and Psychological Perspectives*. Vol. II, 3, New York 1963.

2. H. P. Tews, *Soziologie des Alterns*, Heidelberg 1971, 1.

3. P. Townsend, *The Family Life of Old People. An Inquiry in East London*, London 1957, 5.

4. J. Améry, *Über das Altern. Revolte und Resignation*, Stuttgart 1967, 87.

5. F. Vezzar, *Lectures on Experimental Gerontology*, Illinois 1963, 3.

λογίας καλύπτει ἓνα τεράστιο πεδίο. Κύριοι κλάδοι τῆς εἶναι ἡ κοινωνικὴ γεροντολογία, ἡ γηριατρικὴ καὶ ἡ πειραματικὴ γεροντολογία.

Ἀρκετὲς μελέτες κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς θεώρησης τοῦ γήρατος ἐγίναν κατὰ τὴν διάρκειά τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1920, 1930 καὶ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1940. Αὐτὲς ὅμως οἱ ἔρευνες εἶχαν σχεδὸν ἀπόλυτα τὴν μορφή τῆς ἀπογραφῆς, τῆς καταμέτρησης καὶ τῆς παρατήρησης, ἦσαν δὲ προωρισμένες νὰ βοηθήσουν στὴν ἄμεση λύση τῶν πρακτικῶν προβλημάτων. Οἱ ἔρευνες αὐτὲς βοήθησαν ὥστούτω στὸ νὰ στρέψουν τὴν προσοχὴ στὴν ἀνάγκη μιᾶς περισσότερο βασικῆς, συστηματικῆς καὶ ἐπαληθεύσιμης γνώσης. Συστηματικὲς προσεγγίσεις στὴ μελέτη τοῦ γήρατος εἶναι σχετικὰ πρόσφατες, ἀρχίζουν δὲ συγκεκριμένα μὲ ἔρευνες στὸν βιολογικὸ καὶ ψυχολογικὸ τομέα καὶ ἀκολουθοῦν μελέτες πάνω σὲ κοινωνικὰ θέματα καὶ φαινόμενα συμπεριφορᾶς⁶. Οἱ ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι κυρίως συνετέλεσαν στὸ νὰ δημιουργηθῇ ὁ κλάδος τῆς γεροντολογίας, εἶναι οἱ Minot, Metchnikoff, Child καὶ Pearl⁷.

Τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ γῆρας ἔχει λοιπὸν ἐνταθῇ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Ἀλλὰ καὶ πιὸ παλιὰ ἀκόμη συναντοῦμε στοχαστές, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὡς ἓνα ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐπιστήμης τὴν ἀνακούφιση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ γῆρας. Ὁ Καρτέσιος λόγου χάριν στὸ ἔργο του *Discours de la methode*, προσδιορίζοντας ποιοὶ πρέπει νὰ εἶναι οἱ σκοποὶ τῆς ἐπιστήμης, λέγει ὅτι μεταξὺ αὐτῶν πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὶς ἁπείρες ἀσθένειες καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ γήρατος. Ἐπίσης ὁ Leonardo da Vinci λέγει τὰ ἀκόλουθα, τὰ ὁποῖα ὁ Léon Binet χαρακτηρίζει ὀρθῶς ὡς μιὰ σπουδαία συμβουλή: «Ἡ ἐπιστήμη ξαναζωντανεῖ τὴν ψυχὴ, ἐλαττώνει τὴν πικρία τοῦ γήρατος. Ἄς συγκεντρώσωμε λοιπὸν τὴ σύνεση, ἡ ὁποία θὰ ἀποβῇ τροφὸς στὶς γέρικες μέρες μας»⁸.

Ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχαία ἤδη ἐποχὴ βρέθηκαν ὠρισμένοι συγγραφεῖς, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ γῆρας. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι δὲν εἶχαν ἀξιόπιστα μητρώα, ὥστε νὰμποροῦν νὰ μελετήσουν τὰ πρότυπα τοῦ γήρατος χρονολογικῶς καὶ συστηματικῶς σ' ἓνα ὁλόκληρο πληθυσμό. Ἡ καλύτερη ἐφικτὴ πληροφορία καὶ οἱ γνώμες σχετικὰ μὲ τὸ γῆρας προέρχονται συνήθως ἀπὸ τὶς ἀπόψεις καὶ τὰ συγγράμματα λογίων ἀνδρῶν, ποὺ σκέπτονται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δικῆς τους πείρας καὶ τῶν σχέσεων τῶν νέων ἀνθρώπων πρὸς τοὺς γέρους⁹. Μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν

6. C. Tibbitts, ὁ.π., σ. 4.

7. A. I. Lansing, *General Biology of Senescence. Handbook of Aging and the Individual Psychological and Biological Aspects*, edited by J. E. Birren, Chicago 1961³, 119.

8. Léon Binet, *Gérontologie et gériatrie. La lutte contre les années*, Paris 1969, 9.

9. O. von Mering and F. C. Weniger, *Social-Cultural Background of the Aging Individual. Handbook of Aging and the Individual*, 279-280.

περιγραφῶν τοῦ γήρατος βρίσκει κανεῖς ἀκραῖες αἰσιόδοξες καὶ ἀπαισιόδοξες ἀπόψεις. Ὁ Ὀράτιος καὶ ὁ Γίουβενάλης δὲν διάκεινται εὐνοϊκὰ πρὸς τὸ γήρας, ἐνῶ ὁ Πλάτων, ὁ Κικέρων καὶ ὁ Σενέκας βλέπουν τὸ γήρας μ' ἓνα πρὸ εὐνοϊκὸ πνεῦμα καὶ ἔδωσαν ἀξιοσημεῖωτη προσοχὴ στὸ ρόλο τῆς ὀρθῆς δομῆς τοῦ χαρακτήρα ἐνὸς ἀτόμου καὶ τῆς ψυχολογικῆς του διάθεσης¹⁰.

Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι οἱ γεροντότεροι καὶ γενικὰ οἱ ἔχοντες περάσει τὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας (*παρηκμακότες*) ἔχουν σχεδὸν τίς ἀντίθετες ιδιότητες τοῦ χαρακτήρα ἀπὸ τοὺς νέους¹¹. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι, ἐπειδὴ ἔχουν ζήσει πολλὰ χρόνια, ἔχουν πολλές φορές πέσει θύματα τῆς ὑποψίας τῶν ἄλλων καὶ τῆς πλάνης. Ἐχουν δὲ διαπιστώσει ὅτι ἡ κακία κατὰ γενικὸ κανόνα καὶ ὄχι κατ' ἐξαίρεση εἶναι ἡ φύση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Δὲν ἰσχυρίζονται μὲ ἐπιμονὴ τίποτε, θαυμάζουν τὰ πάντα λιγώτερο ἀπὸ ὅ,τι πρέπει. Πάντοτε «ὑποθέτουν», ποτὲ δὲν «γνωρίζουν» τίποτε, καὶ στίς συζητήσεις τους ἐκφράζονται πάντα μὲ τὸ ἴσως ἢ τὸ πιθανόν, δηλαδή δὲν λένε τίποτε μὲ βεβαιότητα¹².

Εἶναι *κακοήθεις*. *Κακοήθεια* εἶναι τὸ νὰ θεωροῦν (*ὑπολαμβάνειν*) τὰ πάντα μὲ τὴ χειρότερή τους πλευρά. Ἀκόμη ὅμως εἶναι *καχύποπτοι* ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι δὲν ἔχουν ἐμπιστοσύνη σὲ τίποτε· καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς πείρας ποὺ ἔχουν γιὰ τίς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες. Ἔνεκα τούτου δὲν ἔχουν τὴν δύναμη οὔτε νὰ ἀγαπήσουν πολὺ οὔτε νὰ μισήσουν. Καὶ σύμφωνα μὲ τὴ ρῆση τοῦ Βίαντος ἀγαποῦν γιὰ νὰ μισήσουν μιὰ μέρα καὶ μισοῦν γιὰ νὰ ἀγαπήσουν μιὰ μέρα. Εἶναι *μικρόψυχοι*, δηλαδή δὲν ἔχουν ψυχικὴ διάθεση οὔτε δύναμη, λόγῳ τοῦ ὅτι ἔχουν ταπεινωθῇ ἀπὸ τὴ ζωὴ τόσο, ὥστε δὲν ἐπιθυμοῦν τίποτε τὸ μεγάλο ἢ τὸ ὑπερβολικὸ, ἀλλ' ἐπιθυμοῦν μόνον τὰ ἀναγκαῖα πρὸς τὴ ζωὴ. Εἶναι καὶ *ἀνελεύθεροι*, διότι πιστεύουν ὅτι ἡ περιουσία εἶναι μιὰ

10. Ὁ.π., σ. 280.

11. *Ρητορικὴ* Β 12-13, 1389 b 13-1390 a 27. Πρβλ. Σοφοκλέους *Αἴας* 678-683. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἐπιζῇ ἀκόμη καὶ σήμερα σ' ἓνα κρητικὸ δίστιχο: *Ἀγάπα σὰ νὰ πρόκειται κάποτε νὰ μισήσης / καὶ μίσει σὰ νὰ πρόκειται κάποτε ν' ἀγαπήσης*.

12. Ἐδῶ θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ ἀναφέρῃ ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος, ὅταν ἀνέπτυσσε τὸν πυρῆνα τῆς φιλοσοφίας του, δηλαδή τὴν θεωρίαν τῶν ἰδεῶν στοὺς πρώτους διαλόγους του καὶ συγκεκριμένα εἰς τὸν *Φαῖδωνα*, ἐνόμιζεν ὅτι ἐγνώριζε τὰ πάντα περὶ ἰδεῶν. Μὲ τὴν πάροδο ὅμως τοῦ χρόνου, ὅταν ἔγραψε τὸν *Παρμενίδη* καὶ τὸν *Σοφιστή*, ἀντιμετώπισε μύριες δυσκολίες καὶ ἐσυνειδητοποίησε πολλές ἀπορίες, τίς ὁποῖες πρὶν δὲν εἶχε θεωρήσει οὔτε κἂν ὡς πρόβλημα, καὶ ἔτσι ἤλθε στὸ σημεῖο νὰ πῇ ὅτι πρὶν ἐνόμιζε ὅτι ἤξερε, τώρα ὅμως ἔχει περιπέσει εἰς ἀπορίαν. Αὐτὸς ὁ ἀπορητικὸς χαρακτήρας τοῦ Πλάτωνος θεωρεῖται ἀπὸ συγχρόνους φιλοσόφους ὡς βασικὸς ὀρισμὸς τῆς μεταφυσικῆς (G. Martin, *Allgemeine Metaphysik. Ihre Probleme und ihre Methode*, Berlin 1965, 322). Μὲ τὴν ἴδια ἐννοία μπορεῖ νὰ ἐκληφθῇ καὶ ἡ γνώσις τῆς ἀγνοίας τοῦ γηραιοῦ Σωκράτη.

ἀναγκαιότητα στὴ ζωὴ, καὶ ἀπὸ τὴν πείρα ποὺ τοὺς ἔδωσε ἡ ζωὴ γνωρίζουν ὅτι εἶναι δύσκολο πρᾶγμα ἡ ἀπόκτηση ἀγαθῶν καὶ εὐκόλη ἡ ἀπώλειά τους.

Σὲ ἄλλο ἔργο τοῦ ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι τὸ γῆρας καὶ κάθε ἄλλη ἀδυναμία κάνει τοὺς ἀνθρώπους ἀνελεύθερους. Ἡ ἀνελευθερία κατὰ τὴ γνώμη τοῦ εἶναι ἀνίατος καὶ περισσότερο σύμφυτος στοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν ἀσωτία. Διότι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι εἶναι *φιλοχρήματοι* μᾶλλον παρὰ σπάταλοι (*δοτικοί*). Ἡ ἀσωτία ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ θεραπευθῇ μὲ τὴν *ἡλικία* καὶ τὴν *ἀπορία*¹³.

Οἱ γέροι ἐπίσης εἶναι *δειλοί* καὶ *προφοβητικοί*, φοβοῦνται δηλαδή ἐκ τῶν προτέρων τὰ πάντα. Εἶναι συνεπῶς ἀντίθετοι ἀπὸ τοὺς νέους, οἱ ὅποιοι εἶναι *θερμοί*, ἐνῶ οἱ γέροι εἶναι *ψυχροί*. Ὡστε τὸ γῆρας, καθὼς παραδέχεται, προπαρασκευάζει τὸ δρόμο στὴ *δειλία*· καὶ ὁ φόβος εἶναι κατ' ἐξοχὴν κάποια ψυχρότης.

Ἐπίσης εἶναι *φιλόζωοι*, ἀγαποῦν δηλαδή τὴ ζωὴ, κατ' ἐξοχὴν ἀγαποῦν καὶ τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς τους· διότι τὸ πᾶν εἶναι αὐτὸ ποὺ γίνεται τὸ ἀντικείμενο ὅλων τῶν ἐπιθυμιῶν μας, ἐκεῖνο δὲ τὸ ὁποῖο μᾶς λείπει, αὐτὸ ἐπιθυμοῦμε περισσότερο νὰ ἀποκτήσωμε. Εἶναι καὶ *φίλαντοι* περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι πρέπει. Αὐτὸ δὲ τὸ πρᾶγμα εἶναι τρόπον τινὰ μικροψυχία. Ἐξ αἰτίας δὲ τοῦ ὅτι εἶναι *φίλαντοι* ζοῦν γιὰ τὸ *συμφέρον* τους, δηλαδή τὴ σκοπιμότητα, παρὰ γιὰ τὴν τιμὴ καὶ τὸ δίκαιον (*τὸ καλόν*)· διότι σκοπιμότητα εἶναι ὅ,τι εἶναι καλὸ στὸ ἄτομο, καὶ τιμὴ ὅ,τι εἶναι καλὸ στὴν ἀπόλυτή του ἔννοια. Εἶναι *ἀναίσχυντοι*, ἀναιδεῖς μᾶλλον παρὰ αἰδήμονες (*αἰσχυνητοί*)· διότι, ἀφοῦ δίνουν λιγώτερη προσοχὴ γιὰ τὴν τιμὴ παρὰ γιὰ τὸ συμφέρον, εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀμελοῦν τὰ προσχήματα.

Σὲ ἄλλο ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται ὅτι τὸ νὰ ζῇ κανεὶς κατὰ πάθος δὲν ἀρμόζει σὲ ὅλες τὶς ἡλικίες ἀλλὰ μόνο στοὺς νέους. Πιστεύομε ὅμως, λέγει, ὅτι πρέπει νὰ ἐπαινοῦμε τοὺς αἰδήμονες ἐκ τῶν νέων, διότι αὐτοὶ πρέπει νὰ εἶναι αἰδήμονες, ἐπειδὴ πολλές φορές ζῶντες κατὰ τὸ πάθος σφάλλουν καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ἐμποδίζονται ἀπὸ τὴν αἰδῶ. Τὸν πρεσβύτερον ὅμως κανεὶς δὲν θὰ ἐπαινοῦσε, ἂν εἶναι αἰσχυνητλός, διότι νομίζομε ὅτι δὲν πρέπει νὰ πράττει τίποτε, τὸ ὁποῖο θὰ τὸν ἔκανε νὰ ντρέπεται γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἡ αἰσχὺνὴ δηλαδή δὲν εἶναι ἴδιο τοῦ ἐναρέτου (*ἐπαικτοῦς*) ἀνθρώπου, διότι αὐτὴ συνοδεύει τὶς φαῦλες πράξεις, οἱ ὁποῖες δὲν πρέπει νὰ γίνονται μὲ κανένα τρόπο. Δὲν διαφέρει δὲ καθόλου, ἂν ἄλλα πράγματα εἶναι ἀληθῶς αἰσχρὰ καὶ ἄλλα κατὰ κοινὴν ἀντίληψη αἰσχρὰ· οὔτε τὰ μὲν οὔτε τὰ δὲ πρέπει νὰ γίνονται ὥστε νὰ μὴ φτάνη ὁ ἄνθρωπος στὸ σημεῖο νὰ ντρέπεται. Τὸ νὰ πράττει κανεὶς αἰσχρὰ πράγματα εἶναι χαρακτηριστικὸ φαύλου ἀνθρώπου¹⁴.

13. Ἡθ. Νικ. IV 1121 b 10-16 καὶ a 20-21.

14. Ἡθ. Νικ. IV 1128 b 15-26.

Οἱ γέροντες εἶναι δύσθυμοι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς νέους, οἱ ὅποιοι εἶναι εὐθυμοὶ¹⁵, εἶναι δὲ καὶ ἀπαισιόδοξοι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς νέους, οἱ ὅποιοι εἶναι γεμᾶτοι ἐλπίδα¹⁶. Εἶναι ἀπαισιόδοξοι (δυσέλπιδες), ἀφ' ἑνὸς ἕνεκα τῆς ἐμπειρίας ποὺ ἔχουν ἀπὸ τῆς ζωῆς (διότι τὰ περισσότερα τῶν ὧν συμβαίνουν εἶναι κακὰ (φαῦλα) καὶ πολλὰ πράγματα καταλήγουν στὸ χειρότερο), καὶ ἀφ' ἑτέρου ἕνεκα τῆς δειλῆς τους διάθεσης.

Ζοῦν περισσότερο μὲ τὴ μνήμη παρὰ μὲ τὴν ἐλπίδα. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ζωῆς ποὺ τοὺς ἀπομένει εἶναι λίγο, ἐνῶ τοῦ παρελθόντος εἶναι μεγάλο. Ὅμως τὸ μὲν μέλλον εἶναι ἡ σφαῖρα τῆς ἐλπίδας, τὸ δὲ παρελθὸν ἡ σφαῖρα τῆς μνήμης. Αὐτὸ δὲ τὸ πρᾶγμα ἀποτελεῖ καὶ ἐξήγηση τῆς ροπῆς τῶν γέροντων πρὸς τὴ φλυαρία μέχρι μάλιστα τοῦ κόρου καὶ τῆς ἀηδίας. Ζοῦν διηγούμενοι ὅσα τοὺς συνέβησαν καὶ εὐχαριστοῦνται μὲ τὸ νὰ ἐνθυμοῦνται τὰ παλαιά.

Οἱ παροξυσμοὶ τοῦ πάθους τῶν γερόντων, ἂν καὶ εἶναι πρὸς στιγμὴν σφοδροί, συντόμως γίνονται ἀσθενεῖς, οἱ δὲ σαρκικὲς τοὺς ἐπιθυμίες εἴτε ἔχουν πεθάνει εἴτε ἔχουν ἐξασθενήσει, ὥστε αὐτοὶ δὲν ἐνεργοῦν παρορμημένοι ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τους, ἀλλὰ ὀδηγούμενοι μᾶλλον ἀπὸ ἰδιοτέλεια. Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς ζωῆς τους δὲν εἶναι ἱκανοὶ πρὸς αὐτοέλεγχον, καθὼς ἡ δύναμις τῶν ἐπιθυμιῶν τους ἔχει ἐλαττωθῇ καὶ ἡ ἰδιοτέλεια εἶναι τὸ κύριον πάθος τους. Οἱ ἐπιθυμίες δηλαδὴ χαλαρώνουν καὶ ἔτσι ὑπηρετοῦν τὸ κέρδος. Ὁ ὑπολογισμὸς (λογισμὸς) μᾶλλον παρὰ τὸ ἦθος εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ρυθμίζει τὴ ζωὴν τους· διότι, ἐνῶ ὁ ὑπολογισμὸς κατευθύνει στὸ συμφέρον, τὸ ἦθος ὀδηγεῖ στὴν ἀρετή. Διαπράττουν ἀδικήματα λόγῳ μικροπρέπειας (κακουργία) καὶ ὄχι ἕνεκα ἀλαζονείας (ὑβρεως).

Τέλος οἱ γέροντες εἶναι εὐσπλαχνικοὶ (ἐλεητικοί) ὅπως καὶ οἱ νέοι, ἀλλὰ γιὰ διαφορετικοὺς λόγους. Οἱ μὲν νέοι δηλαδὴ εἶναι εὐσπλαχνικοὶ λόγῳ φιλάνθρωπίας οἱ δὲ γέροι ἕνεκα ἀδυναμίας. Νομίζουν ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ πάθουν τὰ πάντα ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν. Αὐτὸ δὲ εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ τοὺς διεγείρει τὴ συμπόνια. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι μεμψίμοιροι (ὀδυρτικοί), ὄχι ἀστεῖοι (εὐτράπελοι), καὶ δὲν ἀγαποῦν τὸ γέλοιο, γιατί ἡ μεμψιμοιρία εἶναι ἀντίθετη στὴν ἀγάπην τοῦ γέλοιου.

Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς *Ρητορικῆς* ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει, ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ νομίζουν ὅτι δύνανται νὰ πάθουν κακὸ εἶναι οἱ πεπονθότες καὶ διαπεφυγότες, οἱ γηραιότεροι ἕνεκα τῆς φρονήσεως καὶ τῆς πολυπειρίας, οἱ ἄ-

15. *Περὶ Ἀναπν.* 15, 478 b 22-30.

16. *Προβλημάτων Α* 955 a 13-18.

σθενεῖς, οἱ δειλοὶ καὶ οἱ πεπαιδευμένοι, διότι εἶναι *εὐλόγιστοι*, δηλαδή συλλογίζονται ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ πάθουν κάποτε δεινά¹⁷.

Τὸ ἥθος τῶρα τῶν *ἀκμαζόντων* βρίσκεται μεταξὺ τοῦ ἥθους τῶν νέων καὶ γέρων¹⁸. Δὲν εἶναι δηλαδή ὑπερβολικοὶ καὶ θρασεῖς, οὔτε φοβοῦνται πολὺ, οὔτε ἀπιστοῦν σὲ ὅλους, οὔτε ἔχουν ἐμπιστοσύνη σὲ ὅλους, κρίνουν μᾶλλον σύμφωνα μὲ τὴν ἀλήθεια, δὲν ζοῦν ἐπιδιώκοντας μόνον τὸ καλὸ ἢ τὸ συμφέρον ἀλλὰ καὶ τὰ δύο. Εἶναι δὲ σώφρονες μὲ ἀνδρεία καὶ ἀνδρεῖοι μὲ σωφροσύνη. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὅμως αὐτὰ εἶναι διαχωρισμένα στοὺς νέους καὶ γέρους, διότι οἱ μὲν νέοι εἶναι ἀνδρεῖοι καὶ ἀκόλαστοι, οἱ δὲ γέροι σώφρονες καὶ δειλοί. Κατὰ τὴ γνώμη του τὸ σῶμα ἀποκτᾷ τὴν ἀκμή του ἀπὸ τὰ 30 ὥς τὰ 35 χρόνια καὶ ἡ ψυχὴ (*διάνοια*) γύρω στὰ 49 χρόνια.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης πιστεύει ὅτι ὑπάρχει καὶ γῆρας τῆς διανοίας, ὅπως ἀκριβῶς ὑπάρχει καὶ γῆρας τοῦ σώματος¹⁹. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὰ παιδιὰ ποὺ γεννιοῦνται, ὅταν οἱ γονεῖς εἶναι γηρασμένοι, δὲν ἔχουν τέλεια τὴ σωματικὴ καὶ διανοητικὴ τους διάπλαση, ἀλλὰ εἶναι ἀσθενικά²⁰.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξ ἄλλου πιστεύει ὅτι οἱ γέροντες καὶ οἱ πολὺ νέοι εἶναι *ἀμνήμονες* ἐξ αἰτίας τῆς κινήσεως. Καὶ τοῦτο διότι οἱ μὲν νέοι διακατέχονται ἀπὸ τὸ γοργὸ ρεῦμα τῆς αὐξήσεως, οἱ δὲ γέροι ἀπὸ τὸ μεγάλο ρεῦμα τῆς φθορᾶς²¹. Πιστεύει ἐπίσης ὅτι ἡ κίνηση ποὺ γίνεται μέσα στὴ ψυχὴ ἐγχαράσσει σ' αὐτὴν κάποιο ἀποτύπωμα τοῦ αἰσθήματος, ὅπως κάνουν αὐτοὶ ποὺ σφραγίζουν μὲ δαχτυλίδι²². Γι' αὐτὸ δὲν λειτουργεῖ ἡ μνήμη σ' ἐκείνους ποὺ βρίσκονται σὲ μεγάλη κίνηση ἔνεκα τοῦ πάθους ἢ ἔνεκα τῆς ἡλικίας, διότι τότε μοιάζει σὰν νὰ πέφτη ἡ κίνηση καὶ ἡ σφραγίδα ἐπάνω σὲ νερὸ ποὺ τρέχει· σὲ ἄλλους πάλι ἔνεκα τῆς φθορᾶς ποὺ παθαίνουν ἀπὸ τὴν τριβή, ὅπως τὰ παλιὰ οἰκοδομήματα, καὶ ἔνεκα τῆς σκληρύνσεως τοῦ μέρους τῆς ψυχῆς, ποὺ δέχεται τὴν ἐντύπωση, δὲν ἐγχαράσσεται τὸ ἀποτύπωμα. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ λοιπὸν οἱ πολὺ νέοι καὶ οἱ γέροντες εἶναι ἀμνήμονες, γιατί φέρονται ἀπὸ κάποιο ρεῦμα, οἱ μὲν ἐπειδὴ ἀναπτύσσονται, οἱ δὲ ἐπειδὴ φθίνουν²³.

Ὁ Ἀριστοτέλης, μιλώντας γιὰ τὴ φιλία, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος μὲν θεωρεῖ ἀρετὴ καὶ ἀναγκαιότατο πρᾶγμα στὴ ζωὴ, οἱ ἄνθρωποι δὲ τὴν νομίζουν ὡς τὴ μοναδικὴ καταφυγὴ στὴ φτώχεια καὶ στίς ὑπόλοιπες κακοτυχίες, πι-

17. *Ρητορικὴ* B 8, 1385 b 23-27.

18. *Ρητορικὴ* B 14, 1390 a 28-b 11.

19. *Πολιτικῶν* B 1270 b 40.

20. *Πολιτικῶν* H 1335 b 29-38.

21. *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* 453 b 4-7.

22. *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* 450 a 30-32. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀναπτύσσεται καὶ ἀπὸ τὸν Ψυχολόγο Gustave Morf, *Elements de Psychologie*, Genève 1945.

23. *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* 450 a 28-b 3.

στεύει ὅτι οἱ γέροντες ἐπιζητοῦν τὴν φιλία λόγῳ τοῦ ὅτι ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ περιποίησης καὶ γιὰ νὰ φέρουν σὲ πέρας τὰ σχέδια ἐκεῖνα, τὰ ὅποια δὲν ἔχουν τὴν δύναμη νὰ ἐκτελέσουν μόνοι τους, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς νέους, ποὺ ἐπιζητοῦν τοὺς φίλους γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν πλάνη, καὶ ἀπὸ τοὺς εὐρισκομένους σὲ ἀκμή, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν φιλία γιὰ τὴν ἐκτέλεση καλῶν πράξεων· διότι ὅταν εἶναι δύο — *σύν τε δὺ' ἐρχομένω*, ὅπως λέγει ὁ Ὅμηρος —, εἶναι δυνατώτεροι καὶ στὴν ἐπινόηση καὶ στὴν ἐκτέλεση τῶν σχεδίων²⁴. Οἱ γέροι κατὰ τὴ γνώμη του ἐπιδιώκουν τὸ ὠφέλιμο καὶ ὄχι τὸ εὐχάριστο (*ἡδύ*). Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ οἱ φιλίες τους εἶναι εὐδιάλυτες, ὅταν ἐκλείψῃ τὸ ὠφέλιμο, πρᾶγμα ποὺ συμβαίνει καὶ σὲ ὅσους ἐκ τῶν ἐν ἀκμῇ καὶ νέων ἐπιδιώκουν τὸ συμφέρον. Αὐτοὶ παραμένουν φίλοι καὶ εἶναι εὐχάριστοι, ἐφ' ὅσον ἔχουν ἐλπίδες κάποιου ἀγαθοῦ καὶ γίνονται φίλοι μόνον, ἐὰν περιμένουν κάποια ὠφέλεια²⁵.

Ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται ὅτι ἡ φιλία εἶναι χαλαρώτερη στοὺς γέροντες καὶ στοὺς στρυφνοὺς ἀνθρώπους, διότι αὐτοὶ εἶναι πολὺ δύσκολοι στὸ χαρακτήρα καὶ χαίρονται πολὺ λίγο μὲ τὶς συντροφιές. Κατὰ τὴ γνώμη του ὁ εὐκόλος χαρακτήρας καὶ ἡ εὐχαρίστηση μὲ τὶς συντροφιές εἶναι ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴ δημιουργία τῆς φιλίας. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ νέοι γίνονται γρήγορα φίλοι, οἱ γέροι ὅμως ὄχι. Οἱ γέροντες δηλαδὴ καθὼς καὶ οἱ στρυφνοὶ δὲν γίνονται φίλοι μὲ αὐτοὺς ποὺ δὲν τοὺς εὐχαριστοῦν. Μεταξύ τους ὅμως διάκεινται εὐνοϊκά, διότι ἐπιθυμοῦν τὰ ἀγαθὰ καὶ καταφεύγουν στὴ φιλία μόνον κατὰ τὶς ἀνάγκες. Φίλοι ὅμως δὲν εἶναι ἀφοῦ δὲν συναναστρέφονται μεταξύ τους καὶ δὲν χαίρονται, στοιχεῖα ἀπαραίτητα κατὰ τὴ γνώμη του γιὰ τὴ σύσταση τῆς φιλίας²⁶.

Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως εἶναι γνωστὸ, παραδέχεται ὅτι ὑπάρχει ἓνα εἶδος φιλίας ὀνομαζόμενο *καθ' ὑπεροχήν*, ὅπως λόγου χάριν εἶναι ἡ φιλία τοῦ πατέρα πρὸς τὸν γιό, τοῦ μεγαλύτερου πρὸς τὸ νεώτερο, τοῦ ἀνδρα πρὸς τὴ γυναῖκα καὶ κάθε ἄρχοντος πρὸς τὸν ἀρχόμενο. Οἱ φιλίες ὅμως αὐτὲς διαφέρουν μεταξύ τους, διότι δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ φιλία τοῦ πατέρα πρὸς τὸ γιό καὶ τοῦ γιοῦ πρὸς τὸν πατέρα, τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα καὶ τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς, τοῦ ἀνδρα πρὸς τὴ γυναῖκα καὶ τῆς γυναίκας πρὸς τὸν ἀνδρα, τοῦ πρεσβύτερου πρὸς τὸν νεώτερο καὶ τοῦ νεώτερου πρὸς τὸν πρεσβύτερο. Στὸν καθένα ἀπ' αὐτοὺς διαφορετικὴ εἶναι ἡ φιλία ὡς ἀρετὴ καὶ ὡς ἔργο, διαφορετικοὶ δὲ καὶ οἱ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀγαποῦν. Δηλαδὴ ἄλλη εἶναι ἡ ἀγάπη καὶ ἄλλη εἶναι ἡ φιλία. Τὰ ἴδια λοιπὸν δὲν συμβαίνουν στὸν καθένα ἀπ' αὐτούς, οὔτε πρέπει νὰ ἔχη κανεὶς τέτοια ἀπαίτηση. Ἡ φιλία εἶναι σταθερὴ καὶ εἰλικρινής, ὅταν οἱ γονεῖς παρέχουν στὰ παιδιά τους ὅσα πρέπει καὶ τὰ τέκνα ὅσα πρέπει πρὸς τοὺς γονεῖς. Κατὰ τὴ γνώμη του σὲ ὅλες τὶς καθ' ὑπεροχήν φιλίες πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη καὶ ἡ ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης (*φιλήσεως*)· πρέπει νὰ ἀγαπᾶται π.χ. περισσότερο ὁ καλύτερος καὶ ὠφελιμώτερος παρὰ νὰ ἀγαπᾶται

24. *Ἡθ. Νικ.* VIII 1155 a 11-16.

25. *Ἡθ. Νικ.* VIII 1156 a 10-30.

26. *Ἡθ. Νικ.* VIII 1158 a 1-10.

διότι, ὅταν ἡ ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης γίνεται κατ' ἀξίαν, τότε ἐπέρχεται κάποια ἰσότητα, πράγμα ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς φιλίας²⁷.

Ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ πλευρᾶς τυπικῆς λογικῆς εἶναι δυνατόν νὰ φαίνεται σωστός. Τὸ ἐρώτημα ὅμως δὲν εἶναι ποιὸς πρέπει ν' ἀγαπᾷ περισσότερο τὸν ἄλλο, ἀλλὰ ποιὸς μπορεῖ νὰ ἀγαπᾷ περισσότερο, διότι ἡ ἀγάπη ὡς συναίσθημα οὔτε μπορεῖ νὰ ρυθμισθῇ κατὰ βούληση ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐξαναγκασμοῦ. Τὸ ἐρώτημα δηλαδὴ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι, κατὰ πόσον π.χ. τὰ παιδιά μποροῦν νὰ ἀγαποῦν τοὺς γονεῖς τους περισσότερο ἀπ' ὅ,τι οἱ γονεῖς μποροῦν νὰ ἀγαποῦν τὰ παιδιά τους. Χωρὶς ἴσως νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ διατυπώσῃ γενικὸν κανόνα ἐπὶ τοῦ προκειμένου, φαίνεται πάντως δύσκολο νὰ ἰσχυρισθῇ κανεὶς, ὅτι τὰ παιδιά μποροῦν νὰ ἀγαποῦν περισσότερο τοὺς γονεῖς τους ἀπ' ὅ,τι ἀντίστροφα οἱ γονεῖς τὰ παιδιά.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅπως λέγει ὁ Ernest Burgess, ἡ μεγάλη εὐκινησία τῆς σύγχρονης κοινωνίας ὁδηγεῖ στὸ διασκορπισμὸ ὄχι μόνον τῶν συγγενῶν ἀλλὰ καὶ τῶν φίλων. Ἡ φιλία τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ ἐφηβίας ἐπιβιώνει καὶ στὰ ἄλλα μετέπειτα στάδια τῆς ζωῆς, σὲ τέτοιο σημεῖο μάλιστα ποὺ πολλοὶ βρίσκουν πολὺ δύσκολο νὰ ἀποκτήσουν νέους φίλους²⁸.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀκόμη πιστεύει ὅτι δὲν ἀρμόζει νὰ ἔχουν τὰ παιδιά πολὺ μεγάλη διαφορὰ ἀπὸ τοὺς γονεῖς ὡς πρὸς τὴν ἡλικία, διότι στοὺς μὲν πρεσβυτέρους γονεῖς θὰ εἶναι ἀνωφελὴς ἡ εὐχαρίστηση ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ παιδιά, ἐνῶ στὰ παιδιά θὰ εἶναι ἀνωφελὴς ἡ βοήθεια ἐκ μέρους τῶν γονέων. Οὔτε ἐπίσης πρέπει νὰ εἶναι πολὺ μικρὴ ἡ διαφορὰ, διότι ὁ σεβασμὸς μεταξὺ τους εἶναι μικρότερος, ὅπως συμβαίνει μεταξὺ συνομιλήκων, ἐνῶ στὴ διοίκηση τῶν οἰκογενειακῶν πραγμάτων ἡ μικρὴ διαφορὰ καθίσταται ἀφορμὴ ἐρίδων²⁹.

Ἡ θετικὴ στάση τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπέναντι στὸ γῆρας προκύπτει ἀπὸ τὰ ἑξῆς: Ἐξετάζοντας τί σημαίνει ὁ ὅρος *εὐδαιμονία* ἀντιπαραθέτει τὴν γνώμη τῶν σοφῶν καὶ πρεσβυτέρων γιὰ τὸ θέμα αὐτό³⁰. Ἀπὸ αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὑπολήπτεται τὴ γνώμη τῶν πρεσβυτέρων, ἀφοῦ τοὺς τοποθετεῖ δίπλα στοὺς σοφοὺς. Ἐπίσης πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ ἀποδίδουν οἱ ἄνθρωποι τιμὴ στοὺς γονεῖς τους ὅπως καὶ στοὺς θεοὺς, καὶ τέλος τιμὴ πρέπει νὰ ἀποδίδῃ κανεὶς σὲ κάθε μεγαλύτερο στὴν ἡλικία, μὲ τὸ νὰ σηκώνεται λόγου χάριν, ὅταν οἱ μεγαλύτεροι πλησιάζουν καὶ νὰ τοὺς δίνῃ τιμητικὴ θέση στὸ τραπέζι καὶ σὲ παρόμοιες περιπτώσεις³¹. Ἡ σκέψη αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους μᾶς δείχνει ὅτι οἱ μεγαλύτεροι στέκονται ψηλὰ στὴ συνείδησή του, ἀφοῦ πρέπει νὰ ἀπολαμβάνουν σεβασμοῦ.

27. *Ἡθ. Νικ.* VIII 1158 b 11-28.

28. Ernest W. Burgess, *Aging in Western Societies*, The University of Chicago Press 1960, 19.

29. *Πολιτικῶν* H 16, 1334 b 38-1335.

30. *Ἡθ. Εὐδήμεια* A 4, 1215 a 20-25.

31. *Ἡθ. Νικ.* IX 1165 a 21-30.

Ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Πολιτικά* του ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάσῃ ποιὸς πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς πολίτης, διότι κατὰ τὴ γνώμη του ἡ πόλη εἶναι κάποιο πλῆθος πολιτῶν καὶ ὅλα τὰ πολιτεύματα δὲν συμφωνοῦν στὴν ὀνομασία τοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου ὡς πολίτου. Αὐτὸς δηλαδὴ ποὺ στὴ δημοκρατία θεωρεῖται πολίτης, στὴν ὀλιγαρχία δὲν θεωρεῖται τίποτε. Πολίτης κατὰ τὴ γνώμη του δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ κάποιος, ἐπειδὴ κατοικεῖ σ' ἓνα μέρος, διότι καὶ οἱ μέτοικοι καὶ οἱ δοῦλοι μετέχουν στὴν οἴκησιν, οὔτε αὐτὸς ποὺ δίνει λόγο γιὰ τὶς πράξεις του καὶ δικάζεται, διότι αὐτὴ ἡ δυνατότητα ὑπάρχει καὶ γι' αὐτοὺς ποὺ μετέχουν στὴν πόλιν μὲ ἐμπορικὴ σύμβαση. Ἐπίσης καὶ οἱ μέτοικοι δὲν μετέχουν ἀπολύτως στὰ πράγματα μιᾶς πόλης, ἀλλὰ ἔχουν ἀνάγκη προστάτου, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι μετέχουν κάπως ὄχι ὅμως καὶ ἀπολύτως σὲ μιὰ τέτοια κοινότητα. Ἐπίσης τόσον τοὺς παῖδες τοὺς μὴ ἐγγεγραμμένους ἀκόμη στὰ μητρώα ὅσο καὶ τοὺς γέροντες τοὺς ἀπηλλαγμένους τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πολίτου δύναται κάποιος νὰ ὀνομάσῃ κάπως πολίτες, ὄχι ὅμως στὴν κυριολεξία, ἀλλὰ προσθέτοντας γιὰ τοὺς μὲν παῖδες τὸ ἀτελεῖς γιὰ δὲ τοὺς γέροντες τὸ παρηκμακότες ἢ κάποιον ἄλλον τέτοιον περίπου χαρακτηρισμό³². Κλείνοντας τὴν ἔρευνα γιὰ τὸ ποιὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς πολίτης, γράφει: κατ' ἀκολουθίαν ὀρίζομε ὡς πολίτες ὅλους τοὺς δυναμένους νὰ μετέχουν τῆς «ἀορίστου ἀρχῆς»³³.

Ὁ Ἀριστοτέλης κρίνοντας τὴν ἀρχὴ τῶν γερόντων στὸ πολίτευμα τῶν Λακεδαιμονίων λέει ὅτι τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχὴν αὐτὴν πράγματα δὲν κεῖνται καλῶς. Θεωρεῖ δηλαδὴ ἀμφισβητήσιμο ὅτι οἱ γέροντες εἶναι ἀρμόδιοι ὡς πρὸς τὴν ἐκφορὰ κρίσεων ἐπὶ δημοσίων ὑποθέσεων ἐξ αἰτίας τοῦ χρόνου τοῦ μεγάλου ποὺ ἔζησαν, διότι ὑπάρχει καὶ γῆρας τῆς διανοίας ὅπως καὶ τοῦ σώματος, ἂν καὶ πολλοὶ θὰ ἔλεγαν ὅτι συμφέρει στὴν πόλιν ἡ ἀρχὴ τῶν γερόντων, ἐπειδὴ αὐτοὶ εἶναι μετριοπαθεῖς (ἐπιεικεῖς) καὶ μορφωμένοι ἱκανοποιητικὰ ὡς πρὸς τὴν ἀνδραγαθία. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως παρατηρεῖ ὅτι αὐτοὶ πολλὰς φορὲς δωροδοκοῦνται καὶ καταχαρίζονται γιὰ δημόσιες ὑποθέσεις. Γιὰ τοῦτο εἶναι καλύτερα νὰ μὴν εἶναι ἀνεύθυνοι, ὅπως εἶναι τώρα. Πρέπει δὲ κατὰ τὴ γνώμη του νὰ λαμβάνῃ τὴν ἐξουσία ὅποιος εἶναι ἄξιος, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι³⁴.

Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι, ἐνῶ ἡ φύσις δὲν κάνει κανένα ἄνθρωπο σοφό, ἐν τούτοις ὅμως τὸν προικίζει μὲ κρίση (γνώμη), σύνεση καὶ νοῦ. Οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν ὅτι οἱ δυνάμεις αὐτὲς ἀκολουθοῦν ὠρισμένες ἡλικίες καὶ ὅτι μιὰ ὠρισμένη ἡλικία φέρνει στὸν ἄνθρωπο λογικὴ καὶ κρίση· αἱ-

32. *Πολιτικῶν* Γ 1, 1274 b 38-1275 a 19.

33. *Πολιτικῶν* Γ 1, 1275 a 31-33: ἔστω δὲ διορισμοῦ χάριν ἀόριστος ἀρχή· τίθεμεν δὲ πολίτας τοὺς οὕτω μετέχοντας.

34. *Πολιτικῶν* Β 9, 1270 b 35-1271 a 12.

τία δὲ γι' αὐτὸ εἶναι ἡ φύσις. Γιὰ τοῦτο ὁ νοῦς εἶναι συγχρόνως καὶ ἀρχὴ καὶ τέλος· διότι ἡ ἀπόδειξις καὶ τῶν δύο ξεκινᾷ καὶ τελειώνει σὲ αὐτὲς τὶς ἀλήθειες. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, λέγει, πρέπει νὰ προσέχωμε καὶ τὶς ἀναπόδεικτες γνώμες τῶν ἐμπείρων καὶ μεγαλυτέρων στὴν ἡλικία καὶ τῶν φρονίμων ὅχι λιγώτερο ἀπὸ αὐτὲς ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν, γιατί ἡ πεῖρα ἔχει δώσει σὲ αὐτοὺς μιὰ ἱκανότητα ὁρασης, ἡ ὁποία τοὺς καθιστᾷ ἱκανοὺς στὸ νὰ βλέπουν ὀρθά³⁵.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται νὰ ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση στὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἄν τὸ γῆρας συνεπάγεται βιολογικὴ καὶ διανοητικὴ παρακμή, καθὼς μᾶς εἶπε ἀνωτέρω ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν ἐπίσης οἱ γέροι χαρακτηρίζονται ἀπὸ μικρόνοια, καχυποψία, δειλία, φιλαργυρία, φιλαυτία κτλ., πῶς γίνεται ν' ἀποδίδεται ἀξία στὴν πεῖρα τους καὶ σπουδαιότητα τῆς γνώμης τους ἐδῶ; Συνεπάγεται ὅτι παρεμβαίνει ὁ ποιητικὸς ἢ ἐνεργητικὸς νοῦς ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ σῶμα ἢ τὰ πάθη; Συνεπάγεται ὅτι ἡ πρακτικὴ διάνοια ἢ ἡ τεχνικὴ δεξιότητα ἐξελίσσονται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὸ σῶμα; Μιὰ λύση, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ διαλευκάνη ἴσως τὰ πράγματα, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἡ πεῖρα δὲν ἀπαιτεῖ ὅπωςδῆποτε διανοητικὴ ἐργασία. Ἐπομένως εἶναι δυνατόν οἱ ἡλικιωμένοι, παρ' ὅλον ὅτι ἡ διάνοιά τους ἔχει γεράσει, νὰ ἐκφέρουν ἐκ πεῖρας ὀρθὲς γνώμες στὰ ἐκάστοτε παρουσιαζόμενα προβλήματα, χωρὶς νὰ ἀπαιτῆται πρὸς τοῦτο αὐστηρὴ λογικὴ διαδικασία, ἡ ὁποία προϋποθέτει ἀκμαία διάνοια³⁶.

Πολλὲς ἀπὸ τὶς ιδιότητες ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς γέροντες σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἔχουν διαπιστωθῇ καὶ ἀπὸ νεώτερους ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι μᾶς δίδουν μιὰ τυπικὴ περιγραφὴ τῶν κανονικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς προσωπικότητος τῶν ἡλικιωμένων: «Οἱ γέροι εἶναι χαρακτηριστικὰ ὑποπτοι, ἀγχώδεις, ἀμφίλογοι, δείχνουν μιὰ κάπως ἀνώριμη, ἐνδοσκοπικὴ ἐσώτερη ζωὴ, ἡ ὁποία χρωματίζεται ἀπὸ τὴ φαντασία καὶ τὸ ἀνύπαρκτο,

35. *Ἡθ. Νικ.* VI 1143 b 5-14.

36. Ὁφείλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν Διευθυντὴ τοῦ Κ.Ε.Ε.Φ., Δρ. Λ. Μπενάκη, ὁ ὁποῖος μοῦ ὑπέδειξε καὶ ἐφρόντισε νὰ μοῦ προμηθεύσῃ τὸ βιβλίο τοῦ Α. Dyroff: *Der Peripatos über das Greisenalter (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, Band 21, Heft 3)*, Paderborn 1939. Ἡ μελέτη αὐτή, παρ' ὅλον ὅτι διερευνᾷ τὴν ἐπίδραση τοῦ Πλάτωνος στὸν Ἀριστοτέλη (σ. 20) καθὼς καὶ τὰ κίνητρα ποὺ ὠδήγησαν τὸν Ἀριστοτέλη νὰ λάβῃ ἀρνητικὴ στάση ἐναντὶ τοῦ γήρατος (σ. 34), δὲν συσχετίζει ὥστόσο τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης γεροντολογίας. Ἐπὶ πλέον ἡ ἐργασία αὐτὴ πραγματεύεται κυρίως τὴν *Ρητορικὴ*, ἐνῶ ἀπεναντίας δὲν εἶναι ἐξαντλητικὴ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο του (σ. 23-24). Ἄλλ' οὔτε καὶ συστηματικὴ εἶναι, ἀφοῦ ἐξετάζει τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ βάση τὰ ἔργα καὶ ὄχι τὰ θέματα. Αὐτοὶ ἦταν κυρίως οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι μὲ ὤθησαν νὰ ἐπανεξετάσω τὸ θέμα.

χαρακτηρίζονται από δυσκολίες στις διαπροσωπικές του σχέσεις και την ανάγκη στοργής, παρουσιάζουν σημεία άκαμψίας, στερεοτυπίας και διανοητικής ανικανότητας».

Ἡ Danahue λέγει: «Ἐάν ἓνα ἄτομο εἶναι δημιουργική καὶ δραστήρια προσωπικότητα κατὰ τὸ γῆρας, πρέπει νὰ διατηρῇ μιὰ ἐνεργὸ προσωπικὴ σχέση μετὰ τὸ περιβάλλον του καὶ νὰ προσαρμόζεται μετὰ τὸν ἑαυτό του». Ψυχίατροι, ὅπως ὁ Braceland (1956), Ebaugh (1956) καὶ Busse (1955), λένε ὅτι ἡ ἐπαρκὴς διευθέτηση τοῦ stress τῶν ἡλικιωμένων ὀρίζεται ἀπὸ τὶς δυνάμεις καὶ ἀδυναμίες πολὺ πρωϊμωτέρων σταδίων τῆς ζωῆς³⁷. Ὁ Erikson ὑποστηρίζει ὅτι, ἐάν κάποιος ἔλυσε τὰ προβλήματα τῶν νεανικῶν του χρόνων καὶ ἔχη φθάσει στὸ σημεῖο νὰ παραδεχθῇ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ παρελθόν του, αὐτὸς μπορεῖ νὰ περιμένῃ τὸ θάνατο χωρὶς ἀπελπισία³⁸. Ἐπίσης ὁ Livson ἀναφέρει ὅτι «τὸ οὐσιῶδες καθῆκον τοῦ γηραιοῦ ἀτόμου εἶναι ἡ ὁλοκλήρωση τῆς πείρας τῆς περασμένης ζωῆς»³⁹.

Γιὰ τὸν Adler ἡ περίοδος τοῦ γήρατος χαρακτηρίζεται ἀπὸ δυνατό αἶσθημα κατωτερότητας, τὸ ὁποῖο συχνὰ ἔχει τὶς ρίζες του στὴν ἱστορία τοῦ ὑποκειμένου. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ κατωτερότητας προκαλεῖται ἀπὸ σημεία ἀδυναμίας ἢ αἰσθήματα νοητικῆς ἢ σωματικῆς ἀνεπάρκειας, καθὼς καὶ ἀπὸ παράγοντες ἐξωτερικούς, ὅπως ἡ διάλυση τῆς οἰκογενείας, ἡ οἰκονομικὴ στέρηση, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὰ ἐπαγγελματικὰ καθήκοντα καὶ τὶς ἀπὸ αὐτὰ προερχόμενες τιμές. Ὁ Adler λέγει: «Ἡ πραγματικὴ θέση τῶν γηραιῶν ἀτόμων στὴν κοινωνία μας ἀπειλεῖται σοβαρά, διότι ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας εἶναι σχεδὸν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς προσωπικότητας. Τὸ γῆρας μετὰ τὶς ἀπώλειες ποὺ ἐπιφέρει στὸ ἄτομο μοιάζει μετὰ τὶς ἄλλες πράξεις ποὺ συντελοῦν στὸ νὰ αὐτοὑποτιμᾶται ὁ ἄνθρωπος. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι γεράσουν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν χῶρο νὰ ἀπλωθοῦν καθὼς καὶ περισσότερες ἀπασχολήσεις καὶ ἐνδιαφέροντα. Στὴν κοινωνία μας ὅμως παρατηρεῖται μιὰ ἐπιφυλακτικότητα καὶ δὲν δίνεται στοὺς γέροντες ἡ εὐκαιρία γιὰ συνεχῆ αὐτοέκφραση»⁴⁰.

37. Otto von Mering and Frederick C. Weniger, *Social-Cultural Background of the Aging Individual*, στὸ *Handbook of Aging and the Individual*, ὁ.π., 280-281.

38. E. H. Erikson, *Identity and the Life Cycle*, «Psychological Issues» I, 1 (1959), 98-99.

39. Florine Livson, *Adjustment to Aging, Aging and Personality*, edited by Suzanne Reichard, Florine Livson, Paul G. Petersen, New York-London 1962, 107.

40. Klaus F. Riegel, *Personality Theory and Aging*, στὸ *Handbook of Aging and the Individual*, ὁ.π., 809.

ARISTOTLE'S OPINIONS ON OLD AGE FROM A SOCIAL POINT OF VIEW

S u m m a r y.

The paper begins with a brief study of the reasons for the creation of gerontology as a science in recent years — e.g. the relaxation of family institutions and the insistence on human rights — as well as its aims and branches. There follows an examination of Aristotle's views on old age.

Aristotle is convinced that the old have qualities of character opposite to those of the young. The old think that evil is the rule rather than the exception in the nature of human affairs. They claim nothing with persistence, they admire everything less than they should and they know nothing with certainty. This is the result, according to Aristotle, of the bitter experience which they have endured in the past. They are also malicious, suspicious, mean-spirited, illiberal, grasping, cowardly, clinging to life, selfish, shameless, pessimistic and forgetful. The old prefer the useful to the enjoyable; for this reason their friendships are easily broken, since pleasure in company is indispensable for the formation of a secure friendship.

Aristotle is of the opinion that the old should keep away from public affairs, because there is also an old age of the mind and because they accept bribes. However, he regards it as a duty of the young to give honour and reverence to their elders, who have gained valuable experience. Many of the views of Aristotle have been verified by contemporary gerontologists.

Jannina

Georgios Koumakis